

Saunamäe

Praegused Tõnija, Põlluküla ja Rõõsa moodustavad asustuslikus mõttes ühtse kompleksi. Vanimad asustatud punktid on põllumaade järgi otsustades Rõõsa ning nn. vana Tõnija küla praegusest mõnisada meetrit lõuna pool. Tuulingumäe-Saunamäe kompleks jääb nimetatud asustusüksuste vahele, kuid mõnevõrra lähemale hilisemale Rõõsa mõisale. Koht on kunagiste põllumaade ja soo piiril, tihedalt kalmeid ja küllap ka muid kultusliku tähendusega kohti täis kõrgemas vööndis.

Saunamäe kaevamised toimusid struktuursete kihtidena, kusjuures korraga avati kogu kaevandi ala, umbes 170 m². Nagu on näidanud varasemad kaevamised rohkete kividega struktuuridel ning leidis tõestamist ka Saunamäe kaevamiste puhul, on kogu uuritava ala samaaegne avamine tõhus meetod niigi keeruliste varisenud kivistruktuuride tuvastamiseks. Sellest hoolimata tuli ka Saunamäe puhul mitmel puhul piirduda vaid oletustega. Kaevamistel tehtud plaanid ja materjalid on täies ulatuses veel läbi töötamata ning siin esitatavad tõlgendused seega esialgsed.

Kohe mättakihi all paljandus kaasaegse ehitusprahiga täidetud ala, mis markeeris kunagist lohku, mida mõned vanemad inimesed Saunamäel veel mäletasid. Selgus, et tegu oli umbes 4 x 3-4 m alaga kivistruktuuri peaaegu keskel, kus kivid ilmselt juba algselt olid puudunud. Teine lohk paljandus kaevandi kirdeservas, kus algse arvamuse kohaselt see võis olla tingitud hilisemast sissekaevest. Nagu kivide korrapärane struktuur nimetatud lohu ümbruses sügavamale kaevates osutas, oli siiski ka siin tegu pigem struktuuri mingi osa, kui hilisema lõhkumisega.

Kogu Saunamäe oli kaetud ühtlase, umbes ühesuguse suurusega paekividest koosneva kihiga, mille tõlgendus on ebaselge. Kihi homogeensus näib välistavat, et tegu võiks olla lihtsalt põllult toodud kividega. Samas puudusid selles paekihis praktiliselt täielikult leiud, mis see-eest ilmusid kohe nimetatud kihi all.

Struktuur hakka mõnevõrra selguma alles kolmandas kihis teise kaevamisaasta lõpus. Selgus, et kogu küngast ümbritseb suhteliselt selgepiiriline suurtest raudkividest kiviaia vundament, mille peal ja kõrval oli umbes peasuurustest valitud raudkividest kiht. Viimane oli ümbritsetud rohke ja sõmera mullaga ning pärines lagunenenud kiviaiast. Samasugustest kividest ja umbes sama laia vundamenti peal kiviaed on ümbritsenud hilisemat Rõõsa mõisa, kus see tänapäeval on osalt uuesti üles ehitatud, osalt aga täielikult laiali valgunud.

Peasuurustest raudkividest kiht puudus või oli vähene kaevandi keskosas, kus oli tegu kümne suure, peamiselt raudkiviga, mida ümbritsesid peamiselt paekivid. Ilmselt polnud kiviaia varingukiht siia ulatunud.

III kiht oli kõige leiurohkem, leiud polnud aga jagunenud ühtlaselt, vaid kontsentreerusid kolmele alale. Valdav enamik leide olid 6.-10. sajandisse dateeritavad savinõukillud, osa neist ornamenditud. Samasse perioodi kuulusid ka üksikud metall-leiud. Koos savinõukildudega leidsime rohkesti loomaluid, kuid

esimesed inimese põletamata luud tulid välja alles teise kaevamisaasta päris lõpus, IV kihi väljapuhastamisel.

Neljandas kihis puhastasime täielikult välja kiviaia vundamendi. Põhja- ja lõunaküljel olid selles selgelt markeeritud sissepääsud, lisaks paiknesid oletatavad sissepääsud ka kaevandi lääne ja kirdeservas. Neist viimane oli seotud eelpool mainitud lohuga. Lääneserva tõenäoline sissepääs oli markeeritud kõige rohkemate leidudega alaga sellest vahetult seespool. Potikillud ja loomaluud paiknesid siin peasuuruste varingukivide kihis rohke sõmera mulla sees, mis lubab oletada, et siin võis olla olnud tegu mingi kõdunenud puitkonstruktsiooniga. Igal juhul olid savinõud toidu ja ilmselt ka joogiga varisenud koos müüriaga.

Teine, väiksem leidude kontsentratsiooni ala paiknes lõunapoolse sissepääsu lähedal kohas, kus ilmselt oli olnud tegu puidust postiga – varingukivid ümbritsesid korrapäraselt 40 cm läbimõõduga ala, mille sees olid vaid pealmisest kihist varisenud väikesed paekivid. Lisaks muudele leidudele saadi siit inimese kolju tükke ja hambaid, millest tehtud C¹⁴ analüüs osutas, et need pärinesid leiuainesest märksa varasemast ajast, pronksiaja lõpust või eelrooma rauaaja algult.

Teine arvatav postikoht tuli välja läänepoolse leidude kontsentratsiooniala idaservast, kolmas kaevandi keskosast suurte kivide lähedusest. Lisaks tuvastati kaevandi keskosas varisenud peasuuruste kivide rida, mis markeeris vaid väikeste peakividega täidetud vööndit. Võimalik, et siin oli olnud tegu kas mingi seina või ka varisenud palgiga, mille kõdunedes sellest jäänud tühik täitus pealmisest kihist varisenud väikeste paekividega. Varingukivid moodustasid selge joone, millest sissepoole jäi kaevandi keskosa hoopis teistlaadne kivilade, ka keskosa edelapiiril, eelmainitud vööndiga peaaegu ristisuunaliselt.

Keskosa suured raudkivid mingit selgepiirilist struktuuri ei moodustanud, kuid välistada seda päriselt ei saa. Kivid paiknesid väikestest paekividest tiheda kihi peal ning vähemalt osad olid ilmselgelt oma esialgselt asukohalt libisenud. Selgema rea moodustasid suured kivid vaid keskosa loodejoonel, paralleellelt eelpool mainitud vööndi või võimaliku palgi kohaga. Võimalik, et mingi umbes 3 x 4 m mõõtmetega ala oli olnud kaevandi keskel kas piirdega ümbritsetud või osaliselt puust ehitis.

Just selle ala keskel, suurte kivide vahel ning veel ühe tõenäolise postikoha kõrval oli kolmas leidude kontsentratsiooniala. Ka siit saadi lisaks 6.-10. sajandi keraamikale ja loomaluudele mingil määral ka põletamata inimluud, mis dateerusid samasse aega, mis eelmise posti ümbrusest leitud kolju tükid. Samast võetud hobuse hammas andis aga dateeringuks meie ajaarvamise 5.-6. sajandi. Võib teha järelduse, et keskmisel rauaajal või viikingiajal oli siia mingite rituaalide käigus toodud kusagilt mujalt inimese luud.

Kaevamistel paljandus ka kaks eriaegset matusekohta. Kaevandi keskosa struktuuri all tuli välja 5-6 m läbimõõduga madal tihedast paeklibust kääbas, mille keskelt leiti inimese skelett. Skeleti peal ja all olid suuremad paeplaadid. Surnu pea oli asetatud kirde suunas, panused puudusid. Tegemist oli 20-30-aastase mehega, kelle luud olid säilinud väga fragmentaarselt. Luustiku pikkuseks hauas mõõdeti 160 cm, kuid reieluu pea diameetri põhjal arvutades võis mehe pikkuseks olla 178 cm ja kehamassiks 73 kg. C¹⁴ analüüs dateeris matuse perioodi 1005-836 eKr. Kuna sellest perioodist oli Saaremaalt seni teada vaid segatud matuseid selgepiirilistes kivistruktuurides, näiteks kivikirstkalmetes või Kurevere tüüpi tarandikes, võib

Saunamäe matust pidada ebatavaliseks. Samas on ka selge, et sedalaadi matused, isegi kui neid leitakse, jäävad ilmselt kergesti tuvastamata kui pronksiaegsed.

Teine matus kuulus kompleksi kasutusaja hilisemasse perioodi. Kompleksi edelanurgas, vastu ümbritsevat kiviaeda, tuli välja suurematest kividest kaar, mis meenutas viikingiaegsete kiviringkalmete ringmüüri. Ringmüüri sees olid suuremad raudkivid ja nende vahel paekivid; nendega koos leiti vähesel määral põlenud luid ja mõned tugevasti põlenud pronksesemete katked. Nii need kui ka konstruktsioon annavad tunnistust, et siin oli tegu tõenäoliselt varasesse viikingiaega kuuluva kiviringkalme ning põletusmatusega.

Kompleksi arengut võib praegustel andmetel kujutada ette järgmiselt. Pronksiajal rajati madal tagasihoidlik paekivikääbas, mille alla oli maetud ilmselt ümbruskonnas olulist tähtsust omanud isik. Võimalik, et matusekohta hoiti rohuslt puhtana, igal juhul oli see ilmselt meeles, kui umbes 1500 aastat hiljem rajati täpselt samale kohale pühamu. Pühamusse toodi ohverdusi ning demonstreeriti järjepidevust ja sidet esivanematega kusagilt mujalt võetud inimluude abil. Umbkaudu samal ajal rajati arvatavasti ka keskset pühakohta ümbritsev massiivne kiviaed, mille kõrgus võis olla 150-160 cm ning mis ümbritses umbes 9 x 9 m suurust ala. Veel hiljem, tõenäoliselt viikingiaja algul, maeti kompleksi põletatult veel üks inimene, kelle tarvis ehitati ühte nurka kiviringkalme.

Saunamäe moodustas ühtse kompleksi 20-30 m eemal paikneva Tuulingumäega, nagu näitavad viimasest aastaid peale kaevamisi tehtud radiosüsiniku analüüsid. Viimased osutasid, et Tuulingumäe tarandkalmesse oli samuti toodud inimluud mujalt, kuigi osad matused kuulusid ilmselt ka leidude põhjal tarandkalmele antud dateeringuga kokku – nimelt dateeriti need meie ajaarvamise 5.-6. sajandisse. Tuulingumäe kultuskoht, millest leide saadi vähe ning mida varem peeti mõningate stratigraafiliste joonte järgi otsustades hilispronksiaegseks – eelrooma rauaaegseks, osutus radiosüsiniku proovide põhjal aga Saunamäe pühamu kaasaegseks. Sealgi olid hiliseimad leiud ja osalt ka keraamika viikingiaegsed. Tuulingumäe platvormi peal oli olnud arvatav puitehitis, millest oli jäänud ühtlane põlengukiht. Võimalik, et põleng toimus alles 14.-15. sajandil, nagu osutas üks radiosüsiniku proovidest. Kuigi pole võimatu, et nii hiline dateering tuleneb mõnest juhuslikust keskaegset tuletegemisest, on see ometigi kooskõlas ka 1,2 km eemalt Lepna surnumaja tuleasemelt võetud C¹⁴ proovidega, mille kohaselt viimast tuld enne hoone varisemist oli tehtud 13.-14. sajandil. Kas ka Saunamäe pühamu müüride ja muude konstruktsioonide eest hoolitseti nii kaua või varisesid need juba varem laiali, pole teada.

Mitmeid paralleele Tõnija kultuslikule kompleksile võib leida Kesk-Rootsi idaosast, kus enamikku neist on kaevatud 1990. ja 2000. aastatel. Lunda kultuskoht Södermanlandis oli ehitatud samuti kividest ning selles olid täheldatavad kiviringid. Leiud, peamiselt potikillud ja üksikud inimluud dateerisid koha intensiivseima kasutuse 6.-7. sajandisse. Kultuskohast 150 m eemal oli asunud palkkonstruktsioonis puust kultushoone, mille üks külg oli lahtine ning sees osaliselt kiviplatvorm. Veelgi sarnasem Tuulingumäe kultushoonega tundub olevat olnud Sandast leitud kivivundamendiga kultushoone. Ka see dateeriti eelkõige 6.-7. sajandisse ning selle sees oli väiksematest kividest platvorm. Sarnaselt Tuulingumäele ja paljudele teistele teadaolevatele kultushoonetele oli ka Sanda hoone üks külg lahtine. Lisaks tasub mainida 7. – 8. sajandisse dateeritud kultuskohta Lilla Ullevi Upplandis, kust leiti pikkumaja meenutav kiviplatvorm.

Viikingiaegse paralleeli eriti Tuulingumäe osale Tõnija kompleksist leiab ka Strazdest Põhja-Kuramaal, kus oli tegu kümne ilmselt ohverdamiseks kasutatud auguga. Võib veel märkida, et vaid 7 km Tõnijast eemal Tansi-Jaanis on kaevatud üldjoontes Saunamäed meenutavat kivikonstruktsiooni, mis on ebamääraselt dateeritud rooma rauaaega.

Märkimisväärne Tuulingumäe ja Saunamäe kompleksi juures on see, et need koosnesid suhteliselt väikesest piiratud alast ega olnud ilmselt mõeldud suure hulga rahva kogunemiseks. Sellised väikesed pühakohad viitavad pigem rituaalidele, mida sooritavad üksikud valitud isikud, kas perekonnapead või spetsiaalsed šamaanid. 2014. aastal Viidumäel avastatud ohverduskoht osutab samas, et mitte kõik saarlaste kultuskohad polnud väikesed piiratud alad. Küllap on oluline seegi, et kõik siin artiklis mainitud kultuskohad asuvad Läänemere põhjaosa rannikualadel, seega samas, kus ka muidu näib alates eelviikingiajast kujunevat ühine kultuurisfäär.